

KÂDÎ ABDULCEBBÂR'A GÖRE
DİNİN AKLİ VE
AHLAKİ SAVUNUSU

İBRAHİM ASLAN

OTTO

İBRAHİM ASLAN

Trabzon/Çaykara'da doğdu (1974). İlk, orta ve lise öğrenimini Sakarya'da (1989); lisans eğitimini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı (1999). Yüksek lisansını, aynı üniversitede *Hasan b. Muhammed'in Cebr Risalesi ve Yahya b. Huseyn'in Reddiyесinin Mukayeseli Değerlendirmesi* adlı teziyle (2002); doktorasını ise *Kâdi Abdulcebbar'da Kelâm Yöntemi* başlıklı çalışmayla tamamladı (2007).

Mu'tezile Kelâmı bağlamında korkunun teolojisi, levh-i mahfûz, kelimullah tartışmalarının dilbilimsel içeriği, Usûl-i Hamse'nin Hanbelî yorumu ile ilgili çeşitli makalelerinin yanı sıra Mâtürîdî'nin uluhiyet anlayışı ve nübüvvet savunusu üzerine yazıları bulunmaktadır. Aydınlanmacı İslam, Kelâm ilminin tarihselliği, Mısır'da modernleşme denemeleri, kadîm doğu düşüncesi ile İslâm düşüncesi arasındaki ilişki üzerine çevirileri de bulunan yazar, hâlihazırda *Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an, Ahlak Teolojisi ve Akıl Risaleleri* adlı çalışmalarını sürdürmektedir. Yazar, hâlen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı'nda akademik çalışmalarına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	7
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	13
1. Mu'tezili Düşünce ve Kâdi Abdulcebbar Literatürü	13
2. Kâdi Abdulcebbar'ın Tahkik Edilen Eserleri ve Üzerine Yapılan Çalışmalar	19
BİRİNCİ BÖLÜM	
AKIL VE NAZAR	29
1. Akıl Tanımı ve Mahiyeti	29
2. Yetkin Akıl	32
3. Nazar ve Sistematik Örgüsü	41
4. Nazar'ın Temelleri	47
5. Nazar'ın Epistemolojik ve Teolojik Kullanımı	58
6. Tevlid Nazariyesinde Nazar	63
7. Akıl ve Nazarın Dinî Hükmü ve Ahlakî Değeri	78
İKİNCİ BÖLÜM	
AKLÎ BİLGİ ve DEĞERİ	91
1. Kelâm'da Bilgi Sorunu ve Gelişimi	91
2. Kâdi Abdulcebbar'da Bilgi Sorunu: Kavramsal Çerçeve	114
3. Kâdi Abdulcebbar'ın Tartıştığı Bilgi Tanımları	134
4. Bilginin Tanımı ve Yönleri	138
5. Bilginin Çeşitleri	157
6. Bilgi Kaynağı Olarak Duyular ve İdrak	166
7. Bilginin Ahlakî Değeri	176
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
HABER VE KUR'ÂN	179
1. Haber Kategorisi ve Olgusal İçeriği	180
2. Haberin 'Çağrı' (الداعي) Niteliği	201
3. Haber Oluşun Koşulları	204

4. Haberin Ahlakî ve Bilgisel Değeri	207
5. Akıl-Nakil İlişkisinde Alan Ayrımı	219
6. Sem'in Bilgi Değeri	223
7. Şeriat'ların Farklılaşma İlkeleri	228
8. Şeriat'a Yöneltilen Eleştiriler	235
9. Dilin Delâleti ve Teolojik Dil	242
10. Kur'an'ın Delâlet Düzeyi	262
11. İlahî Hitabın Anlaşılması ve Yorumlanması	267

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞERİAT VE AHLAK	283
1. Kelâm'da Ahlak Sorunu	283
2. Ahlakî Yargıların Temeli Sorunu	289
3. Dinî Sorumluluęun (Teklif) Aklı ve Ahlakî Temeli	297
4. Dinî Buyrukların Kaynağı	315
5. Ahlak ve Şeriat'ın Aklı Temeli	325
6. Bir Ahlak Kavramı Olarak 'Yönler' ve 'Fayda'	358
SONUÇ	365
KAYNAKÇA	371
DİZİN	378

TAKDİM

Kur'an'ın, Tevrat ve İncil'in mucize, temsil, vaaz ve irşad usulplerine dayanan söylemleri ile mukayese edildiğinde, daha fazla düşünme, eleştiri ve tartışmaya dayanan bir kitap olduğu açık ve izahtan varestedir. Müslüman toplumu, tarihsel koşullar dolayısıyla, ilk yüzyılda Kur'an ve Hz. Muhammed'in sünneti ile yetinmişti. İkinci yüzyıldan itibaren ise İslam, geniş bir coğrafyaya yayılması ve benimsenmesi nedeniyle, evrenselleştirilmesi ve cihanşümul hale getirilmesi (*update* edilmesi) sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum karşısında adına Ashâbu'l-Hadis/Selef denen kesim, daha ziyade Kur'an, Hadis ve onun literal yorumu ile yetinirken; adına Ashâbu'l-Adl ve't-Tevhîd/Ehlu'r-Re'y denen kesim ise İslam'ın, yeni durum ve yeni sorunlara cevap verecek şekilde akıl, düşünce ve ahlak temelinde anlatılması ve sistematize edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu sebeple yayıldığı coğrafyadaki kadim inanç ve felsefelerle karşı Kur'an'ın itikâd ve iman iddiasının savunusu ve sistemleşmesi büyük ölçüde Mu'tezile eliyle gerçekleşmiştir. Bu çabanın Fıkıh alanındaki boşluğu ise hususen Hanefî ekolü (istihsân, ictihâd) tarafından deruhte edilmiştir.

Mu'tezile, insan düşüncesinin iki temel modu olan 'mitos'a karşı 'logos'u temsil eder. Burada logos, hem 'söylenmiş olan sözün aynıyla tekrarını' ve 'yeni söz söylemeyi' hem de 'akıl, düşünme ve ölçüyü' içerir. Bu yönüyle Mu'tezile, Kur'an'da akla, kritiğe ve düşünmeye dayalı olarak, Tevrat ve İncil'e kıyasla atılmış olan ileri adımı sürdürmenin ve bunu daha ileri taşımanın adı olarak nitelenebilir. Ne yazık ki bu durum, tarihsel bilinç mitosla kuşatıldığı için, sadece yüzyıl kadar sürebilmiştir; Abbasi iktidarının sonu ile birlikte de yerini mitosun egemenliğine bırakmıştır. Bu bağlam içerisinde Sunnî teoloji (Eş'arlık ve kısmen

Maturidîlik), Mu'tezile'nin kötü bir taklîdi olarak, dogmatik bilinci ve kökleri tarihe ve kültüre dayanan mitosunu tahkim etme çabaları içerisinde güçlenmiştir.

Kâdî Abdulcebbar, Mu'tezile güneşinin tarihsel olarak battığı bir süreçte oldukça parlak bir yıldızdır. O'nun *el-Muğni* adlı yirmi ciltlik dev çalışması, aslında, bize, mensup olduğu mirası İslam Din Felsefesi olarak sunmaktadır. Bu çalışmanın yazarı, –tarihsel önyargılar nedeniyle Mu'tezile'ye hala şaşı bakılan bir coğrafyada ve bu düşünce mirası üzerine yapılan çalışmaların daha ziyade sunnî ve ikinci el literatüre dayalı olarak yapıldığı bir vasatta– Kâdî Abducebbar'ın ana eseri *el-Muğni* temelinde hazırladığı bu doktora çalışmasında 'müellifin, İslam Şeriat'ını, diğer bir deyişle Kur'an'ı, akıl, ahlak ve maslahat bağlamında nasıl savunduğunu ortaya koymaktadır. Genel olarak vahyi, akli inanç alanının dışında tutan sunnî kelimeler ve fıkıhın aksine Kâdî Abdulcebbar, vahyin nihai tahlilde ahlak olduğu ve ilahî akıl ile insan akli arasında sadece derece farkı olduğunu savunmaktadır. Mu'tezile'nin ortaya koymuş olduğu düşünsel miras, karşı Mihne, Moğol İstilasası ve Haçlı seferleri nedeniyle yok edilmiş olsa da, *el-Muğni*'nin günümüze ulaşmış olması, bu düşünceyi anlamada bizim için büyük bir şans olsa gerektir. Temennimiz odur ki bu dev eser üzerine değişik açılardan yapılacak olan çalışmalar, Mu'tezile mirasının daha iyi anlaşılması ve çağımız insanına daha iyi anlatılması yönünde bir katkı ortaya koymasındır.

İlhami Güler
Şubat 2014

ÖNSÖZ

Kelâm, esas itibarıyla, Kur'an ile ortaya çıkan yeni teolojik ekseninde teslîs, şirk ve senevî inançlara karşı Allah'ın birliğini ve bunu tesis eden metafizik prensipleri aklın sınırları içerisinde ispatlama çabalarını ifade eder; bu nedenle o, son ilahî kelâm Kur'an'a eklenilen beşerî bir meydan okumadır. Aslına bakılırsa böylesi bir gereksinimi, tarihsel süreç içerisinde farklı din, kültür ve felsefelerin iç içe aynı toplumsal paydayı paylaşır hale gelmelerinden beslenen hakikat kaygısı ile birlikte düşünmek gerekir. Bu kaygının ortaya çıkardığı duyarlılık, Mekke ve Medine gibi sosyolojik yapının kısmen homojen olduğu koşullarda değil, daha ziyade kadim düşüncenin beşiği olarak kabul edilen pek çok etnik, dinî ve felsefî çeşitliliğin görülebildiği, yarımadanın kuzey hattında Irak, Basra ve Bağdat gibi kozmopolit kesimlerinde güçlü bir irade olarak tezahür etmiştir. Bu meydan okumanın bir sonucu olan Mu'tezilî düşünce, hilafet tartışmalarında tarafsızlığıyla öne çıkan ve Kur'an kaygısının, Hasan el-Basrî'nin ders halkalarında olduğu gibi, öne çıktığı kozmopolit kent Basra'da doğmuştur. Câhiz, farklı hakikat iddialarının bir arada yaşadığı Basra'nın çoğulcu yapısı ile kelâm arasındaki bağı, Mu'tezilî âlimler ile kelâm disiplini arasında kurmuş; kelâmî perspektifin, hakikat kaygısı ve tutkusuyla yaşayan Mu'tezilî âlimlerin İslam düşüncesine bir armağanı olduğuna dikkati çekmiştir.

Bu mirasın, eserleri günümüze ulaşan en önemli ismi, Mu'tezilî elyazmaları üzerinde yaptığı tahkik çalışmalarıyla bilinen Mustafa es-Sekâ'nın da belirttiği üzere¹, hiç kuşkusuz, Kâdi Abdulcebbar'dır (h. 415/1025). Çünkü onun eserleri, ait olduğu Mu'tezilî geleneği

¹ Kâdi Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, s. (Mukaddime)

günümüze en kapsamlı şekilde taşıma özelliğine sahiptir. O'nun el-yazmaları, 1951 yılında Mısır'dan Yemen'e giden ilmi bir heyet tarafından keşfedilmiş; Kahire Üniversitesinde alanında uzman çeşitli akademisyenlerden oluşan heyetin himmeti ve Taha Hüseyin'in editörlüğü ile kısa sürede tahkik edilerek yayımlanmıştır.

Mu'tezile Kelâmını diğer kelâm sistemlerinden ayıran bazı metodolojik ve teolojik ilkeler dikkat çekicidir. Bu kelâm çevresi, nihaî tahlilde, akıl ile vahiy arasında konvansiyonel bir derinlik olduğu düşüncesini hararetle savunan bir düşünceye sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sebeple akıl ile vahiy ma'küliyet zemininde kaynaşmış; ortaya ahlakî bir değerler evreni çıkmıştır. Bu bakış açısını Kâdi Abdulcebbar özelinde irdelediğimizde ise, şu temel görüşlerden söz edilebilir: İnsanın din ile ilişkisi, iman ve teslimiyete değil, Allah'ın varlığının ispatlamanın tek yolu olan akli 'düşünme' ile başlar. Bu yönüyle akli düşünme, insanın ilk dinî yükümlülüğüdür. Yanı sıra akıl, yaygın kabulde olduğu gibi, bir 'düşünme yetisi değil, daha ziyade, insan fitratında verili olan, bireysel biyolojik gelişime bağlı olarak yetkinleşen, mantıksal ve ahlakî kategorileri içeren epistemik bir usüldür. Bu içeriğiyle akıl ile şeriat, aynı kaynağa dayanmaları dolayısıyla asla birbiriyle çelişmezler. Aksi hâlde, Allah kendisiyle çelişmiş olur. Akla duyulan güveni ziyadesiyle pekiştiren hamle ise, insanın, Allah karşısında, sadece 'yapma' değil aynı zamanda bilme yükümlülüğüne sahip olduğunun kabul edilmiş olmasıdır. Bu ve bunun gibi pek çok önerme, IV. asrın ikinci yarısı ve V. asrın ilk çeyreğinde yaşamış olan, Mu'tezile kelâm okulunun Basra kanadına mensup kelâmcısı Kâdi Abdulcebbar'ın kelâm anlayışını yansıtmaktadır. Elinizdeki kitap, bu Mu'tezilî âlimin akıl, bilgi, dil, şeriat ve ahlak arasındaki ilişkileri nasıl kurduğu sorununu irdelemekte ve inanç konularında nasıl bir yöntem izlediğini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Aslına bakılırsa bu kitabı iki şeye borçluyum. İlki, 1996 yılının baharında, ilk kez, Kâdi Abdulcebbar'ın *Şerhu Usûli-l-Hamse* adlı eseri ile yüzleştirdiğim ve orada 'Allah'ın, insana getirdiği ilk yükümlülük aklını kullanmasıdır' anlamına gelen ilk satırlarını okuduğumda, Kur'an'ın hakikat iddiası ile aklın delâletinin kaynaşmış olması gibi etkileyici bir iddia ile karşılaşmış olmamdı. İkincisi ise, değerli danışmanım İlhami Güler'in Mu'tezile'nin

İslamî endişelerle meydan okumaya dönüşen teolojisi üzerine çalışmam konusunda beni teşvik etmiş olmasıydı. Elbette burada katkıları dolayısıyla anmadan geçemeyeceğim çok değerli hocalarımdan da söz etmeliyim. Öncelikle beni Mu'tezile mirasıyla buluşturan, bu kitapta ortaya çıkan zahmeti danışmanlık himmetiyle rahmete çeviren saygıdeğer hocam İlhami Güler'e, kaynak temini konusunda büyük kolaylıklar sağlayan ve satırların delâlet olarak zihnimde daraldığı durumlarda metin analizleriyle yolumu açan büyük üstad Hüseyin Atay'a, birikimleriyle çalışma azmimi ve heyecanımı canlı tutan, eserin ön okumalarında katkılarını esirgemeyen saygıdeğer Ahmet Akbulut, Şaban Ali Düzgün ve Mahmut Ay'a teşekkür ediyorum. Son olarak da, bilgi fişlerinin yazımında ve metnin tashihi aşamasında yaşadığım zorlukları sabırla karşılayan sevgili eşim Tuba'ya ve neşe kaynağı kızım Esra'ya sevgilerimi iletiyorum.

İbrahim ASLAN
Eylül 2014

KAYNAKÇA

- Abdulazîz el-Meğalîh, 'Kîrâetun fî Fikri'z-Zeydiyye ve'l-Mu'tezile', Beyrut 1982, Dâru'l-Avde, s. 50 vd.
- Abdulkâdir Bina'budillâh, *Tekâmulu'l-Akl ve'l-Îmân inde İbn Rüşd, Mecelletu Tesâmuh, Amman, tz.*
- Abdulkerîm Osmân, *Kâdî'l-Kudât Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî*, Beyrut 1967.
- Abdussettar er-Râvî, *el-Akl ve'l-Hurriyye –Dirâse fî Fikri'l-Kadî Abdilcebbâr–*, Beyrut 1980.
- Abrahamov, Binyamin, "Abd Al-Jabbars Theory of Divine Assistance (Lutf)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 16 (1993).
- Ahmed Şevkî İbrâhîm el-Amerrecî, *el-Mu'tezile fî Bağdâd*, Kahire 2000.
- Afnan, Soheil M., *Philosophical Terminology in Arabic and Persian*, Leiden 1964.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994.
- Akarsu, Bedia, *İmmanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi*, İnkılap yay., İstanbul 1979.
- Altuntaş, Ramazan, "Kâdî Abdulcebbâr'ın Sem'iyât'la İlgili Bazı Görüşleri", *Bilimname*, IV, 2004/1, s. 59-79.
- Âmidî, *Ebkâru'l-Efkar fî Usûli'd-Dîn* (tahk. A. M. Mehdi) Kahire 2002.
- Âmirî, *es-Seade ve'l-İs'ad fî Sireti'l-İnsaniyye*, Tahran 1339.
- Ammare, Muhammed, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, Dâru'l-Hilal 1971.
- Aristo, *Nikomakhos'a Etik*, (çev. I. Bywater), Ankara 1988.
- Aydın, Mehmet S., *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Umran yay., İstanbul 1981.
- Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut 1990.
- Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1928.
- Bâkillânî, *el-İnsaf*, Beyrut 1986.
- Bâkillânî, *Temhîd*, Beyrut 1957.
- Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, (çev. B. Koroğlu, H. Hacak, E. Demirli), İstanbul 1999.
- Cahız, *Resâil*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1991.
- el-Cevherî, İsmâ'il b. Hammad, *es-Sihah*, (tahk. A. A. Atar), Mısır, tsz.
- Cevzici, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 240 vd., Bursa 2000.
- Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, 1965.

- Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut 1983.
- Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakif*, Beyrut, 1997.
- _____, *eş-Şâmil*, (thk. ve talik: H. Klobfer), Kahire 1959.
- _____, *el-Burhân*, thk. Abdulazîm ed-Dîb, Katar, tz.
- _____, *el-İrşâd fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ), Mısır 1950.
- _____, *Mevakif*, İstanbul 1257.
- Çubukçu, İbrahim Agah, *Gazali ve Şüphecilik*, Ankara 1989
- ed-Dârimî, Osmân b. Sa'îd, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, (tahk. M. H. el-Fakî), Lübnan 1358.
- Debdûsî, *Takvîmu'l-Edille*, Beyrut 2001.
- Delius, Harald, "Etik", (der. Doğan Özlem, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* içinde), İnkılap Yay., İstanbul 2001.
- Denkel, Arda, *Bilginin Temelleri*, İstanbul 2003.
- ed-Dîb, Abdulazîm, *el-Akl inde'l-Usûliyyin*, Câmîiatu Katar 1987.
- Duaym, Semîh, *Mevsuatu Mustalahati İlmi'l-Kelâm*, Lübnan 1998.
- _____, *Mevsuatu Mustalahati'l-Eş'ârî ve'l-Kâdî Abdulcebbâr*, Lübnan 2002.
- Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, *Beyânu'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lübb*, (thk. Nicola Hiyed), Kahire, tsz.
- Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî, *Mesâil fi'l-Hilâf*, (thk. M. Ziyâde, R. Seyyîd), Beyrut 1979.
- Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Me'mûn b. Ali en-Nisâbü'rî el-Mütevellî, *Kitâbu'l-Muğnî*, (tahk. M. Bernan), Kahire 1986.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fkh* (thk. Halil el-Meys), Beyrut 1983.
- el-Ehvânî, Ahmed Fuâd, *Fecru'l-Felsefeti'l-Yunaniyye*, Kahire 1954.
- Eş'ârî, *el-İbâne an-Usûli'd-Diyâne*, (thk. H. Gurabe), Mısır 1955.
- _____, *Makâlât*, İstanbul 1928.
- Evelyn Underhill, *Mysticism*, Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1911, s. 95.
- Fahrüddîn er-Râzî, *el-Mebâhisu'l-Maşrikiyye*, (Thk. M. el-Bağdadî), Beyrut 1991.
- _____, *Muhassal*, Kahire, (thk. H. Atay), Kahire 1991.
- _____, *Esâsu't-Takdîs*, Kahire 1328.
- _____, *Mefatihü'l-Gayb* Beyrut 1990.
- _____, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, Beyrut 1992.
- Fahri, Macid, *A History of Islamic Philosophy*, Columbia University Press, Second Edition, New York 1983.
- _____, *İslam Ahlak Teorileri*, Litera yay., İstanbul 2004.
- Fârâbî, *Fusûlu'l-Hamse*, (*el-Mantık inde'l-Fârâbî* içinde), (thk. R. el-Acem), Beyrut 1987.
- _____, *Kitâbu'l-Burhân*, (thk. M. Fahrî), Beyrut 1987.
- _____, *Meani'l-Akl*, (Fuat Sezgin, *Islamic Philosophy* içinde), Volume 12, Leiden 1890 E. S. Brill

- _____. *Risâlat Fi'l-'Aql*, (thk. Maurice Bouyges, S. J.), Bibliotheca Arabica Scholasticorum, Serie Arabe Tome VIII, Fasc. I;
- Frank, Richard M., "al-Ma'na: Some Reflections on The Technical Meanings of The Term in The Kalam and Its Use in The Physics of Mullaṣṣar", *Journal of The American Oriental Society*, vol. 87, no. 3 (Jul.-Sep., 1967)
- _____. *The Metaphysics of Created Being According to Abu'lHudhayl al-Allaf*, Leiden 1966.
- Gadamer, H. Georg, *Hermeneutik*, (çev. ve der. Doğan Özlem), Ankara 1995.
- Gazâlî, *İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, (çev. D. S. Ünal), İzmir 1987.
- _____. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (thk. Dr.Bedevi Tabâne, Kahire, tz.
- _____. *Miškâtu'l-Envâr*, (thk. Ebû'l-Alâ el-Afîfi), Kahire 1964.
- _____. *Kitâbu'l-Maksadi'l-Esmâ*, Mısır 1324.
- _____. *Faysalu't-Tefrika*, Mısır, tsz.
- _____. *Mustasfa*, (çev. Y. Apaydın), Rey Yay., Kayseri 1994.
- Görgün, Tahsin, *Husun-Kubuh Meselesi*, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı. 5, 2001.
- Güneş, Kamil, *Mu'tezilî Düşüncede Aklın Nakilden Önce Gelmesi Meselesi Üzerine –Kâdi Abdulcebbar Örneği–*, *Elmi Mecmua*, yıl. 01, sayı. 01, 2004.
- Güntöre, Sibel Öztürk, *John Stuart Mill'in Ahlak Anlayışı*, İlyâ yay., İzmir 2004.
- Ğurabî, Mustafa, *Ebû'l-Huzeyl el-Allâf*, Mısır 1949.
- Halifât, Sübhan, *Makâlât Yahya b. Adî el-Felsefiyye*, Amman 1988.
- Halîl b. Ahmed el-Ferahidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, (thk.Mehdî el-Mahzunî, İbrahim Semerrâi, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî), Beyrut ts.
- Haneî, Hasan, *et-Turas ve't-Tecdîd*, Kahire, tsz.
- _____. *Humûmu'l-Fikr ve'l-Vatan*, Kahire 1998.
- Hasan Basrî, *Risâletun fi'l-Kader*, (*Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde), Dâru'l-Hilal 1971.
- Hayyât, *el-İntisâr*, (thk. A. N. Nader), Beyrouth 1957.
- Hazlitt, Henry, *Ahlak'in Temelleri*, (çev. M. Aydın, R. Tapramaz), Ankara 2006.
- Heemskerck, Margaretha T., *Suffering in The Mu'tazilite Theology*, Leiden-Boston-Köln 2000.
- Hospers, Jaohn, *An Introduction to Philosophical Analysis*, United States of America 1967.
- Keith Lehrer, *Theory of Knowledge*, United States of America 1990.
- Hourani, George F., *Islamic Rationalism –The Ethics Of 'Abd al-Jabbar–*, Oxford 1971.
- Hudson, Donald, *Wittgenstein'in Din Felsefesi*, (çev.R. Ertürk), Ankara 2000.

- el-Hülî, Emîn, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, (çev. E. İşlek, Kitâbiyât, Ankara 2006), s.214.
- İbn Fâris ibn Zekerîyya, *el-Mekâyis Fi'l-Luġa*, (thk. Ş. E. Amr), Beyrut 1994.
- İbn Fûrek, *Mücerred Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (thk. Daniel Gimerat), Beyrut 1981.
- İbn Hazm, *el-İhkâm*, (thk. Ahmed M. Şakir), Kahire 1970.
- İbn Kudame, *Tahrim al-Nazar fı Kutubi Ehli'l-Kelâm*, (thk. G. Makdisi), New Series, XXIII, London 1962.
- İbn Kuteybe, *Te'vilü Muşkili'l-Kur'an*, (thk. S. A. Sakar), 1954 Mısır.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1956.
- İbn Rüşd, *Tehâfutu't-Tehafût*, Beyrut 1965.
- İbn Sînâ, *Necât* (tahk. M. S. Kürdî) Kahire 1938.
- İbn Teymiyye, *er-Redd ale'l-Mantikiyyîn*, (thk. R. el-Acem), Beyrut 1993.
- İci, *Mevâkif*, Beyrut, tsz.
- Irakî, Atif, *el-Akl inde's-Şia*, Bağdat 1973.
- İsfehânî, *Mufredatu Elfazi'l-Kur'an*, (tahk. N. Maraşîlî), Mısır, tsz.
- İşık, Kemal, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, A.Ü.İ.F.Y, Ankara 1967.
- Izutsu, Toshiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Pınar yay., Ankara 1984.
- Jackson, Sherman A., "The Alchemy of Domination? Some Asharite Responses to Mutezilite Ethics", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 31, no. 2, (May, 1999), s. 185-201.
- Kâdî Abdulcebbar, *el-Muġnî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (14 cilt), (Editör Tahâ Hüseyin, thk. Emîn el-Hülî, Ahmed Fuad Ehvânî, İbrahim Medkûr, Mustafa es-Sekâ, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulhalîm en-Neccâr, Mahmûd Hudayrî, Mahmûd Muhammed Kasım, Muhammed Mustafa Hilmî, Ebû'l-vefâ el-Ġanimî, Tevfik et-Tavîl ve Saîd Zayid) Kahire 1958-65.
- _____, *el-Muhît bi't-Teklif*, (thk. Ö. Azmî ve A. el-Ehvânî), Mısır, tsz.
- _____, *el-Muhtasar fı Usûli'd-Dîn*, (thk. Muhammed Ammare, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd içinde), Dâru'l-Hilal Kaihre 1971.
- _____, *el-Münye ve'l-Emel*, (thk. İsamuddin Muhammed Ali), Kahire, tsz.
- _____, *Müteşabihu'l-Kur'an*, Kahire (thk. Adnan Muhammed Zarzûr), Dâru't-Turâs, Kahire 1969.
- _____, *Şerhu Usûl-i Hamse*, (thk. Abdulkerîm Osmân), Kahire 1996.
- _____, *Usûlu Hamse*, (thk. Faysal Bedir Avn), Kuveyt 1998.
- Kâdî Ebû Ya'lâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, (thk. V. Z. Haddâd), Beyrut 1974.
- Kant, *Ahlâk Metafizîğinin Temellendirilmesi*, (çev. İ. Kuçuradi), Ankara 1995.
- Kâsım er-Ressî, *Mecmu Kutub ve Resâil*, tahk. Abdulkerîm Ahmed Cedbân, San'a 2001
- Kâsım er-Ressî, *Usûlu'l-Adl ve't-Tevhîd*, (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd içinde).

- Kettanî, Muhammed, *Cedelu'l-Akl ve'n-Nakl fî Menahici't-Tefkîri'l-İslâmî*, Dâru'l-Beyzâ 1992.
- Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara 1992
- Lâşin, Abdulfettah, *Belâğâtu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr el-Arabî, Kahire 1978.
- Leaman, Oliver, "Abd Al-Jabbar and the Concept of Uselessness", *Journal of the History of Ideas*, cilt: 41, sayı: 1, (Jan.-Mar. 1980).
- Madelung, Wilferd, 'Abd al-Jabbar', *Encyclopaedia Iranica*, London.
- Mahmûd Kâmil Ahmed, *Mefhûmu'l-Adl fî Tefkîri'l-Mutezile*, Beyrut 1983.
- Makrizî, *el-Hitât*, Dâru't-Tibaati'l-Mısriyye, Mısır 1270
- Martin, Richard C., Mark R. Woodward, Dwi S. Atmaja, *Defenders of Reason in Islam*, Oxford 1997.
- Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (thk. F. Huleyf), İstanbul 1979
- _____, *Te'vilât*, (thk. M. Bâsillûm), Lübnan 2005.
- Memiş, Murat, *Kâdi Abdülcebbar'da Bilgi Problemi*, (Basılmamış Doktora tezi), Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil., İzmir 2007.
- Mill, John Stuart, *Faydacılık*, (çev. Ş. N. Coşkunlar), 1946 Ankara
- Muhasibî, *Risâle fî Maiyyeti'l-Akl*, (neş. H. el-Kuvvetlî), Beyrut 1971.
- Nâşî el-Ekber, *Kitâbu'l-Evsat*, (Mesâilu'l-İmâme içinde), (thk. J. Van Ess), Beyrut 1971.
- Nesefî, *Tabsîrsatu'l-Edille*, (thk. H. Atay), 2004 Ankara
- Neşşar, *Menahicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, Mısır 1965.
- Nu'mân b. Hayyûn et-Temîmî el-Mağribî, *Kitâbu Esâsi't-Te'vil*, (thk. Arif Tamir), Beyrut 1960.
- Osmân, Abdülkerîm, *Nazâriyyetu't-Teklîf*, Beyrut 1971.
- Ömerî, Ahmed Cemâl, *Mefhûmu'l-l'câz el-Kur'ânî*, Kahire 1984.
- Özcan, Hanifi, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, İstanbul 1998.
- Özcan, Zeki, *Teolojik Hermeneutik*, Alfa yayınlan, 1998.
- Özlem, Doğan, *Metinlerle Hermeneutik*, İstanbul 1996.
- _____, *Bilim Felsefesi*, İstanbul 2003.
- _____, *Etik -Ahlâk Felsefesi-*, İstanbul 2004.
- Peters, J. R. T. M., *God's Created Speech*, s. 10, Leiden 1976.
- Piaget, Jean, *Epistemoloji ve Psikoloji*, (çev. S. Selvi), İstanbul 1992.
- Pierce, Charles Sanders, William James, Clarence Irving Lewis, John Dewey, George Herbert, *Felsefi Metinler: Pragmatizm*, (çev. A. Doğan, B. Genç, C. Türer), Aralık 2004.
- Rağîb İsfahânî, *Mufredâtu'l-Kur'ân*, (thk. N. Maraşılı), Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire, tsz.
- Davud Rehber, *God of Justice*, Leiden 1960.
- Reynolds, Gabriel Said, *The Rise and Fall of Qadî 'Abd al-Jabbar*, İnt. J. Middle East Studies, 37 (2005), pp. 3-18.
- Rosenthal, Frank, *Bilginin Zaferi*, (çev. L. Güngören), İstanbul 2004
- Rüşdî Muhammad Ursan Ulyan, *el-Akl inde's-Şiati'l-İmâmiyye*, Bağdat 1973.
- Serahsî, *el-Usûl*, (thk. Ebû'l-Vefâ Afgânî) Kahire 1954.
- Shields, Christopher, *Ancient Philosophy*, (Edition), Blackwell 2003

- Sözer, Önay, *Anlayan Tarih* (Dil-Tarih İlişkisi Üzerine Bir İnceleme) İstanbul 1981.
- Stegmüller, Wolfgang, “Bilim Kuramı”, (derl. ve çev. D. Özlem, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* içinde), İstanbul 2001.
- Subhî, Ahmed Mahmûd, *el-Felsefetu'l-Ahlâkiyye*, Kahire 1983.
- Subhî, Ahmed Mahmûd, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1984.
- Suyûtî, *İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. F. A. Zamarlî), Beyrut 2004.
- Şâfiî, *Risâle*, (çev. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalıskan), Ankara 1997.
- Şâtübî, *Muvâfakât*, (thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Suleyman), 1997 Memleketu'l Arabiyye es-Suudiyye.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut-Lübnan, tsz.
- Şerif, M. M., *İslam Düşünce Tarihi*, (çev. M. Armağan), İstanbul 1990.
- Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhul*, Dimeşk-Beyrut 2000.
- Taşçı, Özcan, *Takıyyüddîn en-Necrânî'de Bilgi Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Tehnevî, *Keşşâfu'l-İstilâhâti'l-Funûn*, (thk. Ahmed Hasan Asic), Lübnan 1998.
- et-Tirmizî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali el-Hakîm, *Beyânu'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lübb*, (thk. N. Hiyed), Kahire, tsz.
- Tritton, A. S., *İslam Kelamı*, (çev. M. Dağ), AÜİF Yayınları, Ankara 1983.
- Türker-Küyel, Mübahat, *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretile-ri*, Ankara 1969.
- el-Umrî, Ahmed Cemâl, *Mefhûmu'l-İ'câz el-Kur'ânî*, s. 156 vd., Kahire 1984.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, Ankara 1995.
- Vajda, Georges, *Pour Le Dossier Nazar*, Resherches d'İslamologie Loura-in 1977.
- Vasalou, Sophia, “Equal Before The Law: The Evilness Of Human and Divine Lies ‘Abd Al-Gabbar’s Rational Ethics””, *Arabic Sciences and Philosophy*, vol. 13 (2003) s. 243-268.
- Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, (çev. K. Turhan), İstanbul 2001.
- Yahya b. Hüseyin, *'er-Redd ve'l-İhticâc ale'l-Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'*, (*Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde), Dâru'l-Hilal 1971.
- Yahya b. Murtaza, *Bahru'z-Zuhhâr*, thk. M. M. Tâmir, Beyrut 2001.
- Yahya b. Murtaza, *el-Munye ve'l-Emel fî Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Cevâd Meşkûr) Suriye 1990.
- Yahyâ b. Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, tahk. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1961.
- Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidî*, İstanbul 1984.
- Yusuf Rahman, “The Miraculous Nature of Muslim Scripture: A Study of ‘Abd Al-Jabbar’s Ijâz al-Qurân”, *Islamic Studies*, 35 (1996): 4.
- Zerkeşî, *el-Burhân*, Beyrut 1972
- ez-Zencânî, Mahmûd b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa* (thk. A. M. Hârân, A. A. Atar), Mısır 1952.
- Zine, Hüsnî, *el-Akl inde'l-Mu'tezile*, Beyrut 1980.

DİZİN

A

Abbād b. Süleymân 97
Abbâsî 7, 13, 14, 16, 17, 18, 284
Abdulcebbar el-Hamedânî 15
Abdulkerim Osmân 17, 18, 19, 20, 21, 23, 297, 298
acımak ve merhamet etmek 59
acz 140
açıklık 138
âdât yasasına 189, 203
Âdem (Hz.) 253, 256
agnostik 82, 112, 169, 170, 368; -ler 368; -ler 109
âhâd 182
ahkâmın şeriat 79
ahlak 23; ~ kategorileri 268; ~'in dinî temeli 327; ~ Teorileri 327
ahlakî yükümlülük 60
Ahmed b. Ebi Duâd 13, 14, 15
Ahmed b. Hanbel 29, 40, 326
ahvâl teorisi 142
ak(ı)l 23, 40, 98; ~-dil ilişkisi 26; ~-eylem 23; ~ ile vahiy ma'küliyet zemini 10; ~-nakil 26, 28, 76, 220, 270, 273, 367, 368; ~-nakil ilişkisi 26, 28, 220, 273; ~-nakil ilişkisi 219, 252; ~-özgürlük 23; ~ ve şeriat 124, 233, 291, 293, 314, 349, 367; ~etme 147; ~ı kuvvet 30; ~ın bilişselliği 27; ~ın hükümleri 27, 366; ~ın kategorik ilkeleri 116; ~ın kategorik makûl yönleri 330; ~ı vahyin sınırları 82
aklı 75, 159; ~ ve lügavî 274
akliyyât 28, 64, 82, 85, 86, 88, 96, 113, 115, 125, 168, 176, 177, 221, 228, 241, 244, 276, 280, 298, 299, 305, 309, 351, 367
Alallâh Ahmed b. Süleymân 20
alet 116
Ali (Hz.) 94, 124, 250
Amr b. Ubeyd 13, 18, 93, 95, 365
Amr ibn el-Ubeyd 15

anlamın aklılığı 26
Aquinalı Thomas 66
Arap: ~ dünyası 23, 25; ~ geleneği 323
Arapça kaynak 29
Aristo 34, 87, 106, 108, 140, 161, 192, 283, 284, 287, 294, 296, 300, 316, 335, 337
Ashâbu'l-Adl ve't-Tevhid/Ehlu'r-Re'y 7
Ashâbu'l-Hadis 16, 41, 78, 79, 83, 94, 101, 214, 219, 220, 269
ashâbu'l-me'âni 140
Augustinus 66, 267

B

Bağdâdî 32, 61, 63, 68, 98, 99, 101, 103, 105, 107, 139
Bağdat: ~ Mu'tezilesi 14, 15, 16, 155, 156, 335; ~-Reyy yolu 17
Bağdatlı ibn Akil 80
bağlamak 29
bağlayıcı bir şeriat 240
baht 331
Bâkullânî 19, 33, 60, 63, 79, 82, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 159, 160, 161, 174, 193, 194
Basra: ~ Mu'tezilesi 15, 128, 134, 150, 156, 218, 261, 286, 321, 335; ~ ve Bağdat 9, 15, 16, 19, 20, 284
bâtın 250
Bâtınilik düşüncesi 270
Bedir ve Huneyn 199
bekâ 140
belagat 23
Belhî 20, 69, 72, 100, 102, 103, 122, 125, 132, 149, 155, 156, 163, 168, 247, 252, 261
belirli bilgiler 33
Berâhime 181, 231
Bergson 65, 66
Bergsonculuk 65
Berkeley 192

beyân-ı tebdil 239
beyânî akıl 38, 82
Beytu'l-Hikme 13, 16, 284
bilen 115
bilgi 23, 26, 29, 32; ~nin araçları 97; ~nin tanımı 91; ~sizlik 331; ~ teorisi 95, 114; ~yi reddeden metodolojiler 368
bilme: ~ ile inanma 27; ~ ile yapma 27
Binyamin Abrahamov 231, 232
bireysel 126
Bîrûnî 19
Bişr b. Mu'temir 14, 15, 16, 71, 72
biyografi 20
Bizans ve Sasanî hukuku 323
Büveyhî iktidarı 14, 16, 17, 18, 20

C

Ca'fer ibn el-Harb 15
Ca'fer ibn el-Mübeşşir 15
Câhız 9, 15, 52, 60, 62, 67, 71, 72, 83, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 111, 146, 164, 165, 166, 174, 176, 193, 204, 218, 246, 274, 300
cedel 271
Cehm b. Safvân 94, 271, 326
cemadât 141
Cemel ve Siffin savaşları 186
cevher 97, 116; ~araz 30, 72, 96, 167, 168
ceza ve istihkak 351
Cübbâi geleneği 19
Cürçânî 61, 62, 71, 103, 139, 277
Cüveynî 32, 33, 34, 63, 79, 80, 82, 85, 101, 103, 105, 107, 109, 116, 143, 144, 192, 292, 325
cüz'iyât 28

Ç

çağırma 51
çağrı 46, 48, 49, 51
çekme 231

D

dalalet 93
damm 197
David Hume 192, 204
delalet: ~ düzeyi 179; ~ düzeyinde sem'iyât 265; ~ kavramı 75, 76; ~in niteliği 26, 194, 214, 215, 243, 244, 245, 248, 249, 257, 258, 260, 262, 264, 265, 266, 340; ~in sınırları 26; ~ ve delil arasındaki ilişki 76
delil 98; ~ ile medlûl 42, 43, 44, 64, 68, 117, 118, 119, 122, 132; ~lerin hâl bilgisi kemâl-i 163; ~medlûl 33, 42, 43, 47, 72, 81, 118, 150, 174
Descartes 50, 130, 169

dil: ~lerin tevfiği 252; ~sel 76; ~sel fonksiyonlar 26; ~sel sözleşme 196, 197, 199, 204, 244, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 266, 273; ~sel sözleşme 158, 215, 257, 259
din felsefesi 8, 196, 197, 258, 259
dini ve teolojik bağlam 66
dogmatik: ~ bilinci 8; ~ tutum 27
doğruluk 41, 69
duyu 116, 117
düalist söylemler 13
düşünme 42, 48; ~ ile bilme 27; ~nin ilkeleri 314

E

Ebû Abdullâh 18, 29, 90, 220
Ebû Abdullâh el-Basrî 15, 17, 45, 70, 73, 75, 77, 89, 100, 104, 127, 134, 138, 147, 151, 153, 156, 285, 286, 287, 343
Ebû Abdullâh Hüseyin el-Basrî 18
Ebû Ali el-Cübbâi 14, 15, 16, 17, 51, 52, 55, 56, 57, 67, 69, 71, 73, 85, 88, 100, 102, 104, 126, 130, 132, 134, 138, 139, 140, 146, 148, 149, 161, 165, 193, 216, 217, 218, 231, 252, 258, 261, 263, 271, 275, 279, 285, 286, 287, 288, 300, 332
Ebû Bekir (Hz.) 186
Ebû Bekr el-Asamm 15
Ebû Hâşim el-Cübbâi 14, 15, 16, 17, 18, 20, 45, 52, 55, 71, 73, 100, 102, 103, 104, 105, 134, 138, 139, 146, 151, 193, 212, 231, 234, 271, 279, 285, 286, 287, 300, 314, 335, 345
Ebû Hayyân et-Tevhîdî 19
Ebû Hüseyin el-Basrî 128
Ebû İshâk el-Ayyâş 17, 18, 132, 287
Ebû İshâk en-Nazzâm 98
Ebû İshâk ibn el-Ayyâş 15
Ebû Mûsâ el-Murdar 15
Ebû Osman el-Câhız 15
Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî 15, 44, 62, 69, 100, 101, 102, 104, 149, 163, 167, 247
Ebû Sa'îd es-Sıfârî 28
Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm 16
Ebû'l-Huseyn el-Hayyât 15
Ebû'l-Huzeyl el-Allâf 13, 15, 16, 30, 63, 68, 71, 98, 99, 139, 160, 175
Ebû'l-Huseyn es-Sâlihî 97
Ebû'l-Kâsım el-Belhî 20, 72, 100, 102, 103, 122, 132, 155, 168, 247, 252, 261
Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed el-Hâkim es-Semerkindî 100
ef'al-i kulûb 92, 141
Eflatun 108, 140, 169, 284, 316
ehl-i hadis 123

- Ehl-i Sünnet 79, 80, 252
 Ehl-i Tasavvuf 78
 ekonomik 126
 ekvân 141, 260
 elem 23
 emanetin iadesi 115, 160, 299, 302, 307, 310, 320, 328, 330, 355, 356, 357
 emâreli zann 128
 Emevi iktidarı 13
 emredilen şeyin iradesi' 332
 entüsyonizm 65
 Epikür 175, 358
 epistemoloji 39, 69, 72, 92, 101, 152
 epistemolojik 26, 28, 37, 38, 40, 43, 45, 46, 47, 49, 54, 62, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 86, 88, 89, 91, 92, 94, 100, 111, 113, 115, 121, 122, 123, 125, 127, 131, 139, 144, 145, 146, 147, 156, 158, 166, 167, 173, 179, 183, 205, 208, 209, 210, 213, 214, 221, 222, 223, 235, 263, 271, 292, 310, 319, 320, 344, 355, 365, 366, 369; ~ değer 28, 121
 Esedâbâd 17, 18, 19
 Eski Ahit 241, 267, 268
 Eş'ârî 16, 17, 18, 19, 25, 32, 33, 61, 74, 79, 81, 82, 94, 97, 100, 102, 103, 106, 107, 108, 115, 134, 135, 139, 143, 155, 157, 159, 174, 186, 192, 198, 202, 223, 268, 270, 271, 286, 290, 291, 292, 293, 297, 315, 316, 321, 323, 325, 326, 327, 332, 333, 342, 365
 Eş'ârî 26, 35, 81, 349; ~ kelâm 26; ~ler 79, 157, 202, 268, 270, 293, 296, 297, 322, 335, 349
 Eş'âriye 16, 92, 105
 etik 75
 evveliyât 32
- F
 Fahrû'd-Devle 17, 19
 Fahrüddin er-Râzî 60, 61, 63, 80, 103, 104, 106, 108, 157, 268, 269
 failin hâli 143
 Fârâbî 29, 30, 34, 35, 64, 92, 108, 147, 152, 192, 283
 Fars 17; ~ diliyle hitap 250
 faydacı; ~lık teorisi 360; ~ ve Pragmatist perspektif 361
 fazilet-rezilet 30
 felsefe-din 220
 felsefi: ~ literatür 91; ~ ve kelâmî bakış açıları 30
 fesat 40
 fetih ideası 62
 fıkıh 20, 239
 fitriyât 32
 fiil: ~ ve hüküm 33; ~in hâli 143
- filozoflar 28, 274
 Franz Rosenthal 91
 fukaha 60, 80, 239, 274, 323
- G
 gaffet 218
 gaib 244
 gâlib-i zann 64
 gayba delalet 31
 gaye-vesile 30
 Gaylan ed-Dimaşkı 18, 365
 Gazâlî 31, 32, 63, 66, 68, 80, 83, 103, 107, 108, 130, 157, 168, 192, 239, 270, 274, 325
 geçerlilik 69
 George F. Hourani 19, 88, 283, 285, 293, 294, 295, 296, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 325, 328, 329, 348
 gerçeklik 41
 gerektirme 81
 gören-görülen zât 173
 görmeyen: ~görülebilen zât 173; ~görülemeden zât 173
 görülemeyen-gören zât 173
- H
 haber 26, 183, 210; ~ verme iradesi 182, 205, 207, 332
 Haç seferleri 8
 hadis 20
 hâdisten muhdise 59
 hadsiyât 32
 Hafis ibn Sâlim 15
 hak-bâtıl 30, 78, 98
 hakikat: ~ algısı 126; ~ ve hidâyet iddiası 365; ~mecaz 268, 270, 273, 274, 275, 277
 Hâkim el-Cüşemî 271
 hâl 46, 91, 138
 Hâlid ibn Safvân 15
 Halife Mütevekkil 14, 16
 Hâlid b. Ahmed 29, 32, 35, 247, 254
 Hâlid ibn Ahmed el-Ferahidî 245
 halku'l-kur'ân 14, 16, 23
 Hamzâ b. Süleymân 20
 Hanefî 7, 93, 95, 107, 191, 192, 195, 239, 271, 274; ~ ekolü 7
 Hâris b. Havd 124
 Hâris el-Muhâsibî 29, 30, 31, 34, 38, 40, 81, 82
 Hârûn er-Reşid 14
 Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye 93, 94
 Hasan b. Nasır b. Ya'kûb b. Âmir el-Uzri eş-Şettî 21
 Hasan el-Basrî 9, 13, 18, 93, 94, 95, 365
 Hasan Hanefî 93, 95, 107, 191, 192, 271

- Hasan ibn Zekvân 15
hâtır 46
hayır 93; ~şerr 30, 291
Hayyât 14, 15, 95, 96, 97, 139
Hemedân 17, 18, 19
Henri Bergson 65
Hermeneutik 204, 212, 267, 268, 275
Hıristiyan: ~ teologlar 28, 68, 285; ~lar
84, 110
hidayet 93
Hişâm ibn Amr el-Fuvatî 15
hitâbet 271
hudûs 72
husun-kubuh 25, 87, 292, 317, 318, 322,
329, 347, 348
Huzistan 17
hüküm otoritesi 82
Hüseyin Atay 11, 60, 99
husun-kubuh tartışmaları 79
- İ
i'câz 195
i'tikâd 91, 113, 115, 138
i'timâd 140
İbn Abbâd 19
İbn Arabî 92, 271
İbn Ayyâş 139, 285
İbn Ebî Duâd 16
İbn er-Râvendî 95
İbn Fâris 29, 59, 71, 117, 123, 153, 277
İbn Fûrek 32, 33, 60, 98, 100, 101, 102,
103, 107, 134, 135, 157
İbn Heysem 19
İbn Kudâme 80, 83, 123
İbn Murtazâ 20, 21
İbn Nedîm 19
İbn Rüşd 30, 192, 195, 269, 270, 271, 294
İbn Sînâ 19, 30, 35, 40, 92, 108, 139,
294
İbn Teymiyye 29, 268, 272, 274
İbrâhîm en-Nazzâm 15
İbrâhîm ibn Yahyâ el-Medenî 15
icthâd 7, 129
içe-doğma 55
idrak 91, 103, 106, 136, 137, 138, 140; ~
bilgileri 39, 101, 160, 173; ~ gücü 29,
30; ~ ve teemmül 162
ihâta 135
ihtimaliyet 136, 272, 278
ihtiyâr 98
iktisâb 98
ilâhî: ~ adalet 87; ~ beyânı kavrama 31;
~ hitaba muhatap 257, 261; ~ kelâm 9,
46, 83, 271; ~ teklîf 56, 235, 249, 308
ilcâ 161, 165, 300
İlhamî Güler 8, 10, 11
ilim 135
illet-malûl 30, 63, 72, 192, 343
İmâm el-Gazâlî 192
İmâm Kâsım er-Ressî 96, 97, 101
İmâm Mansûr billâh Abdullâh Hamzâ b.
Süleymân 20, 21
iman 93
imkân 235
insan: ~ fiilleri 93; ~in hâli 143
irfanîlar, 368
İrfânî ve Mistik söylem 109
İsfahan 18
İşkâfî 14, 97
İslâm: ~ Şeriat'ı 8; ~ teolojileri 179; ~in
metafizik önermeleri 93
İsmailî kolu 78
istidlal 43, 44, 60, 63, 69, 98, 99, 102,
116, 117, 137, 163, 187, 215, 216,
244, 245, 250, 266, 342, 350
istihsân 7
itaat 86
itikat 69, 155, 331
itimâd 72
itme 231
iyi ve kötünün mihengi 361
- J
Jeremy Bentham 358
John Stuart Mill 177, 290, 358, 360, 361
- K
Ka'bî 14, 15
Kâdî Abdulcebbar'ın kelâm anlayışı 10
Kâdî Ca'fer 20
kadim 159
kalb 48
kalbin bilgisi 175
kalp 31; ~teki irade 127
Kant 64, 169, 209, 210, 223, 290, 291,
292, 293, 296, 300, 311, 314, 325, 330
karine 276
kasd-ı mütekellim 27, 273
Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî 97
kategorik 235; ~ ahlak 65; ~ ahlak öner-
meleri 65
Kazvîn 18, 19
kelâm: ~ ekolü 13; ~ literatürü 32; ~ prob-
lematiği 129; ~cılar 16, 27, 35, 40, 60,
62, 63, 95, 100, 106, 108, 114, 140,
143, 146, 151, 193, 219, 239, 246,
274, 286, 292, 326
kelâmî literatür 91
Kelâmullâh 368
kesb 23, 98, 115; ~ teorisi 75, 108
kuyas 59, 60
kıyasu'l-ğâib ale's-şahid 60
Kindî 29, 40, 139, 146, 269, 283
Kirman 17

- Kitab-ı Mukaddes 241
klasik ve modern Batı epistemolojileri 42
kognitif iman ilişkisi 310; ~ karakter 157
koşulluluk 235
koşulsuz 27
kudret 45, 93
Kuhistan 17
Kur'an: ~'in Arap diliyle inmesi 199; ~'in bilgi değeri 25, 179, 184; ~'in fesahat niteliği 198; ~'in haber olarak bilgi değeri 27; ~'in i'câz'ını tespit etmek 189; ~'in inanç metafiziği 179; ~'la örtüşmeyen bir kelâm 180
kuşukcu 82, 112, 170
kuvvet 29, 30, 32, 35, 40, 116, 117
- L
lütuf 23, 231
- M
ma'nâ 91, 138, 140; ~ ile hâl kavramları 143
ma'lûmât 97
Macid Fahri 283, 286, 293, 326, 330, 348
mahal 72, 128, 135, 148, 199
Mahmut Ay 11
makûl oluş 243
manâ 118
mantıksal 76
Margaretta T. Heemskerck 232, 234
marifet 135
marifetullah 60, 82, 86, 89, 93, 94, 96, 97, 104, 107, 115, 123, 160, 164, 176, 227, 241, 307, 310, 369; ~in kaynağı 96
maslahat 194, 229, 310; ~ değeri 366; ~ ve mefsedet denklemi 81; ~in bilgisi 358
Matrafiyye fırkası 20
Mattâ b. Yûnus 28, 108, 284
Maturidî 35, 40, 72, 79, 95, 100, 102, 106, 108, 155, 157, 159, 327; ~ler 79, 157, 270, 327; ~lik 8, 78
Me'mûn 13, 14, 16, 32, 38, 103, 284
meâd 221, 265
mecaz-hakikat 27
meczâz yön 275
medlûl 43; ~ ve delâlet arasındaki ilişki 122
mefsedet 81, 88, 129, 223, 232, 235, 293, 296, 297, 305, 310, 331, 345, 369
mekân ve mahiyeti 167
Mekke ve Medine 9, 246
Melbrance 192
meşakkat unsuru 90
meşruiyet 239
Meşşâî filozofları 192
metafizik prensipleri 9
metodolojik 10, 25, 28, 82, 88, 130, 131, 146, 159, 219, 223, 264, 267, 270, 293, 327
meydana getirme iradesi 332
modern epistemoloji 46, 92, 152
Moğol İstilas 8
Mu'tezile 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 39, 58, 59, 60, 63, 68, 71, 75, 78, 79, 80, 81, 83, 89, 91, 92, 94, 97, 100, 102, 105, 106, 107, 108, 115, 122, 125, 130, 139, 143, 146, 157, 159, 176, 185, 194, 197, 202, 210, 252, 262, 263, 266, 268, 269, 270, 272, 283, 288, 290, 291, 292, 293, 297, 300, 315, 316, 318, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 329, 330, 335, 365; ~ kelâm anlayışı 14; ~ kelâmı 10
Mu'tezilî 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 28, 30, 35, 40, 87, 88, 96, 99, 100, 101, 104, 106, 108, 109, 114, 115, 134, 146, 152, 159, 164, 168, 176, 221, 223, 239, 243, 262, 263, 285, 286, 287, 292, 295, 297, 318, 321, 327, 335; ~ kelâmcılar 14; ~ paradigma 28, 262, 263
Muammer 71, 95, 96, 100, 139, 140, 142, 143, 144
Muammer ibn el-Abbâd 15
mucize 192
Muhammed Âbid el-Câbirî 29, 80, 109, 211, 220, 245, 246, 252, 273
Muhammed b. Ali 29, 94, 220
Muhammed'e (Hz.) özel bir mucize 195; ~'e verilseydi 195; ~'e; te'vîl 250; ~'in içinde 367; ~'in nübüvveti 76, 243
muhber 210
muhtes 159
muhkem-müteşâbih 27, 268
Musa (Hz.) 192, 194, 195; ~'nın şeriatı 229
Mustafa es-Sekâ 9, 21, 33
Mutekaddimûn 40
mutlak 31, 79, 88, 96, 105, 192, 193, 197, 262, 286, 289, 292, 316, 322, 326, 330, 335, 338, 339, 367
muvâda'a 251, 252; ~ ve kasd 258
muvadaa 26, 300
Mücebbire 84, 110
mücmel-mufassal 27
müellifin 8, 19
Müeyyidü'd-Devle 17
mümkün olandan vacip olana akıl yürütmek 59
müsemmanın hâli 247, 254

- Müslüman: ~ coğrafyası 28; ~ Filozoflar 78; ~ kelâmcılar 27
müşahedât 32
Müşebbihe 84
müteşabih ifadeleri 83
mütevâtirât 32
- N
namaz 360
nâsih ve menstûh 239
Nasr b. Seyyar 245
nass 16
nassçılar 368
Nâsi el-Ekber 96, 99, 100
nazar 35, 40, 63, 91, 98, 127; ~-bilgi iliş-
kisi 63, 178
Nazar bi'l-'ayn 47
Nazar bi'l-kalb 47
nazarî ve istidlâlî çıkarsamalar 62
Nazariyyetu't-Teklif 23, 297, 298
Nazaru'l-kalb 48
Nazzâm 13, 15, 71, 73, 95, 96, 98, 99,
100, 103, 105, 143, 146, 193, 194
nedamet 140
nefs 31
Neo-platonist 330
nes(i)h 239; ~ teorisi 239, 240
Nesefî 99, 103, 104, 105, 106, 135, 156,
157
nesnel delalet 145
nihai 322
nimet 361; ~ verene şükretme 115, 160,
320, 328; ~e şükretme 40, 320, 351
Nisâbüri 15, 16, 32, 38, 44, 62, 67, 69,
87, 89, 100, 101, 102, 103, 104, 121,
122, 125, 128, 132, 148, 149, 150, 151,
155, 156, 163, 164, 167, 173, 174, 246,
247, 248, 252, 254, 261, 263
nübüvvat: ~ e delalet sağlama 189; ~in
bağlayıcılığı 27
- O
obje 41
ontolojik 32, 115, 197, 209, 223, 251,
263, 292, 317
oruç 360
Osmân b. Sa'îd ed-Dârimî 95, 96
Osmân ibn Hâlid et-Tavîl 15
- Ö
ölüm 140
Ömer b. Abdulazîz 93
- P
Peygamber'le (Hz.) bittiği 247, 261
Pezdevî 80, 100
Platon 91
- pragmatik 126, 338, 358
Protagoras 130, 316
Protestan çevresi 268
psikolojik ve tarihsel kimlik 211
Pyrrhon 130
- R
Râğîb el-İsfahânî 29, 59
Recep Kılıç 65, 290, 327, 358
rûh 31
- S
Sâhib b. Abbâd 14, 18, 19, 261, 271
salah 194, 349
selef uleması 32
Selefi tutum 365
Sem': ~ ile 'mubah' 347; ~ ile 'teşvik 347;
~ ile 'vacip' 347; ~de 'kötü' 347
sem'i: ~ delil 249; ~ meseleler 221
sem'iyât 82, 179, 221, 223, 227, 228,
244, 299, 367; ~ vacip oluş yönleri 228
sevâd-ı a'zâm 124
sezgisel 76
sîfât 103
sofist 25, 62, 82, 101, 112, 130, 133, 146,
151, 169, 170, 210, 211, 316, 368; ~
söylem 82; ~ler 368
sonsuz manâlar teorisi 140
sosyopolitik ortam 18
suflî 27, 366; ~ ve Şii metodoloji 27; ~ler
274
suje 41
sukûn 72; ~u'n-nefs 43, 50, 70, 91, 104,
113, 122, 131, 135, 138, 145, 146, 147,
148, 149, 152, 153, 154, 157, 158, 167,
171, 172, 176, 215, 217, 307, 369
Sumâme b. el-Eşrâs 14, 15, 16
Sunnî teoloji 7
sûrî mantık 269
sükûn 169
Sümâme b. Eşrâs 72
- Ş
Şaban Ali Düzgün 11
Şafîî fıkhı 18
şâhid 244; ~den gaibe 59
şekk 113, 115
şer'iyât 306, 307, 351
şeriat: ~-ahlak ilişkisi 28; ~in devamlılı-
ğı 308
şerr 93
Şia: ~ içerisinde Bâtınlılık 250; ~ ve tasav-
vuf ehli 220
şiddetli 53
Şii 13, 14, 16, 20, 27, 78, 80, 83, 270,
366; ~ fırka İmamîye 83; ~ teoloji 78; ~
ulema 80; ~ ve Harici fırkalar 13

- şuura-doğma 48, 49, 50, 56, 57, 58, 65, 67, 120, 178
 şüphe 140
 Şüphecilik 130
- T
- ta'alluk 43; ~ ve delalet bağı 72
 tabula-rasa 40
 Taha Hüseyin 10
 Tahsin Görgün 316, 317, 318, 320, 321, 322, 328, 329, 330, 347, 348, 354, 355
 taklid 16, 82, 113, 115, 127, 219, 331; ~ söylemi 125; ~çiler 368
 tasavvur 91
 tasvir 258
 te'lif 140
 tecrübiyat 32
 tedebbür 63
 teemmül 63
 tefekkür 63
 tefsir 20, 239
 Tehanevî 105, 106
 teklif 229
 telif 72
 temellendirme 41
 temelsiz inanç 123
 temenni 140
 temyiz 91
 teolojik 9, 10, 13, 14, 15, 16, 48, 64, 66, 75, 76, 87, 88, 104, 113, 126, 179, 183, 185, 193, 197, 202, 204, 213, 214, 222, 226, 240, 241, 245, 246, 250, 260, 263, 266, 267, 273, 285, 291, 292, 298, 309, 315, 326, 366; ~ yöntem 76
 terminoloji 41, 88, 143, 149, 178, 243, 247, 254, 286, 295, 326, 369
 teşbih 16
 tevhid teorisi 64, 71, 73, 108
 toplumsal 126
 toplumun hâli 206, 308
 Türkiye 24
- U
- unutma 218
 usûl 239; ~i fikhın 27
 usûlu'l-edille 36, 37, 38, 44, 45, 60, 66, 119, 163, 224, 311
 usûlu'n-nazar 34
 uzlaşımsal yapı 249
 uzlaşımsallık 26
- V
- vah(iy) 76; ~in bilişselligi 27; ~in epis-temolojisi 26; ~in nüzul koordinatları 180
 varlıksal 76
 Vâsıl b. Atâ 13, 15, 18, 93, 95, 96
 verili aydınlanma 31
 William David Ross 317
 Wittgenstein 196, 197, 242, 258, 259, 260
 Wolfson 140, 142, 143
- Y
- yadsınamazlık 174
 Yahudiler 84, 110, 217
 Yahyâ b. el-Murtazâ 17
 Yahyâ b. Hüseyin 93, 94, 95
 Yahyâ b. Murtazâ 17, 20, 101, 103, 136, 140, 147, 150, 151, 155
 yalan 40, 87, 99, 111, 179, 181, 182, 184, 185, 187, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 215, 216, 217, 218, 219, 224, 227, 228, 238, 244, 251, 255, 257, 296, 320, 328, 330, 339, 340, 345, 363, 367
 yapısal 255
 Yeni Ahit 241, 267, 268
 Yeni-Platonculuk 66
 yeti ve kuvvet 40
 yetkin akıl 32, 38, 39
 yönler 38
 Yunan filozofları 130
 Yûsuf ibn Abdillâh eş-Şahhâm 15
- Z
- zahir 250
 zann 43, 47, 55, 56, 57, 58, 64, 76, 113, 115, 123, 127, 128, 140, 164, 166, 177, 178, 209, 217, 336, 337; ~ -ı galibe 177, 336, 337
 zarar 362
 zarûriyat 32
 zat-sıfat sorunu 88
 zekât 360
 Zemaşşeri 271, 277
 Zeyd 20, 39, 50, 125, 142, 215, 230, 289, 299, 303, 339
 Zeydi Şeyh Zeyd b. Hasan el-Beyhâki 20
 Zeydiyye 17, 20, 21, 80, 97
 Zira Behtham 360
 zorunlu 159; ~ bilgileri 31, 32, 33, 38, 39, 40, 51, 66, 115, 133, 145, 160, 163, 174, 217, 311, 320
 zul(û)m 40, 53, 85, 87, 129, 151, 156, 208, 209, 224, 227, 230, 237, 238, 244, 320, 321, 322, 328, 330, 331, 332, 339, 341, 342, 344, 345, 346, 353, 359, 363; ~ün kötü oluşunu 160